

İle Başçı İbrâhim Medresesi'ne tayini bilinen ilk müderrisliğidir. Bir yıl sonra Hüsrev Kethüdâ, 1049'da (1639) Dâvud Paşa, iki yıl sonra Rum Mehmed Paşa, 1053'te (1643) Kılıç Ali Paşa, 1055'te (1645) Kadırga Limanı'ndaki Mehmed Paşa, bir yıl sonra Şeyhülislâm Zekeriyâ Efendi, 1057'de (1647) Sahn, ertesi yıl Zal Paşa Sultanı ve 1060'ta (1650) Kara Mustafa Paşa medreselerine tayin edildi. 17 Şevval 1060'ta (13 Ekim 1650) vefat etti.

Çağdaşları arasında hem şiirde mahlası olan Mülhemî (Mülhimî) hem de Canbolatzâde hocası diye tanınmıştı. Bu ikinci lakabı, muhtemelen sarayda yetiştikten sonra I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan'la evlenen Canbolatzâde Mustafa Paşa ile aralarındaki bir münasebetten gelmektedir. Ayrıca doğduğu yere nisbetle kaynaklarda Erzurûmî şeklinde de zikredilmiştir. Mülhemî'nin birkaç ilmi risâle yazdığı ve özellikle matematikçi olarak şöhret kazandığı, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri bulunduğu belirtilmektedir.

Eserleri. Mülhemî'nin kaynaklarda biri *Târîh-i Mülûk-i Rûm ve Efrenç*, diğeri *Şehinşâhnâme* adlı iki büyük eseri zikredilmekteyse de bugün sadece *Şehinşâhnâme*'sine rastlanmaktadır. Mesnevi tarzında kaleme alınan bu eser IV. Murad'ın emriyle yazılmıştır. IV. Murad'ın doğumundan başlayarak 1048'de (1638) Bağdat Seferi'nden dönüşüne kadar cereyan eden önemli siyasi ve askerî olayları içine alır. Mütakârib vezninde yazılan, başlangıç kısmı ile metnin içindeki başlıkları Farsça, asıl metni Türkçe olan eser, XVI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Osmanlı şehnâme tarzının geç bir örneği sayılabilir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki minyatürlsüz nüshada (Revan, nr. 1418) bulunan bir nottan anlaşıldığına göre *Şehinşâhnâme* Mülhemî'nin tasarladığı tarihinin yalnız I. cildir. IV. Murad'ın kısa bir süre sonra ölümü üzerine II. cilt yazılamamıştır. Mülhemî'nin *Şehinşâhnâme*'yi yazma görevini hangi tarihte aldığı bilinmemektedir. Ancak IV. Murad, 1044 (1635) Revan Seferi'ne vak'anüvis olarak götürdüğü Mehmed Nergisî'nin Şevval 1044'te (Mart 1635) seferin başlarında herhangi bir şey yazmadan ölümü üzerine, Canbolatzâde Mustafa Paşa vasıtasıyla buna benzeyen bir resmî tarihçilik görevinin Mülhemî'ye verildiği düşünülebilir. Nitekim 1040'taki (1630) Hüsrev Kethüdâ Medresesi'ne tayiniyle 1049'da (1639) Dâvud Paşa Medresesi'ne geçmesi arasında olduk-

ça uzun bir zamanın bulunması, bu arada padişahın emriyle Revan ve Bağdat seferlerine katıldığını göstermektedir. Uşşâkizâde, Şeyhî Mehmed Efendi ve Nâimâ gibi XVIII. yüzyıl kaynaklarında Mülhemî'nin *Şehinşâhnâme*'sinin adı geçmez. Müellifin *Fetihnâme-i Kara Boğdan* adını taşıyan bir eserinden *Osmanlı Müellifleri*'nde bahsedilmekteyse de (III, 12-13) bu hususta herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Mülhemî, *Şehinşâhnâme*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1418; Nâimâ, *Târîh*, V, 35; Uşşâkizâde İbrâhim, *Zeyl-i Şekâik* (nşr. H. J. Kissling), Wiesbaden 1965, s. 162-163; Şeyhî, *Vekâyiu'l-fuzalâ*, I, 189-190, ayrıca bk. İndeks; *Osmanlı Müellifleri*, III, 12-13; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 253-254; Levend, *Gazavatnâmeler*, s. 109-111; Babinger (Üçök), s. 187-188.

CHRISTINE WOODHEAD

İBRÂHİM MÜTEFERRİKA

(ö. 1160/1747)

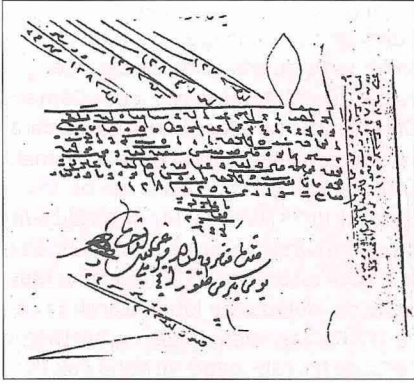
İlk Türk matbaasının kurucusu, yayımcı, Osmanlı devlet adamı ve aydını.

Erdel'in Koloszvar şehrinde (bugünkü Romanya'da Cluj şehri) dünyaya geldi. 1670 ile 1674 arasında bir tarihte doğduğu tahmin edilmekte, asıl adı ve ailesi bilinmemektedir. Müslüman olmadan önceki hayatı hakkında çok az bilgi vardır; Osmanlı Devleti hizmetindeki durumuyla ilgili bilinenler de eksiktir. Türkiye'de İbrâhim Müteferrika'ya dair ilk incelemeyi İmre Karácson yapmıştır. Bir Katolik rahip olan Karácson, İbrâhim'in müslüman olmadan önceki hayatını yazarken Cezârnâk'ın mektuplarındaki bilgileri kullanmış, ancak onun sözlerini olduğu gibi tercüme etmemiş, ilâveler ve yorumlar yapmıştır. Özellikle İbrâhim'in kendi arzusuyla değil esaretteki kötü hayatı sebebiyle müslüman olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu incelemede ve daha sonra yerli ve yabancı yazarlar tarafından aynen tekrarlanan, İbrâhim Müteferrika'nın Kalvinist bir ilâhiyat öğrencisi iken 1692 veya 1693'te Thököly İmre ayaklanması sırasında Türkler'e esir düştüğü, İstanbul'a getirilip köle pazarında satıldığı, kendisini kurtarmak için fidye verilmediği ve efendisinin de ona kötü davranmasından dolayı bu zor şartlara katlanamayıp müslüman olduğu yolundaki iddialar Niyazi Berkes'in

araştırmalarıyla çürütülmüştür. Berkes, İbrâhim Müteferrika'nın yetişme şartlarıyla müslüman olmadan önceki hayatını ve fikrî yapısını aydınlatmaya çalışmıştır. Bilhassa *Risâle-i İslâmiyye* adıyla tanınan eserini inceleyerek onun, Karácson'dan beri tekrarlandığı gibi Kalvinist değil teslîs akidesine karşı çıkan ve tek Tanrı inancını benimseyen Unitarius mezhebine mensup olduğunu ortaya koymuştur (*TTK Belleten*, XXVI/104 [1962], s. 715-737).

XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak Macaristan'da Katolik kilisesinin taassubuna karşı çıkan ve mücadelelerine güç katabilmek için çeşitli yenilikler geliştirip özellikle matbaacılık alanında çalışanların tamamının Unitarian olduğu bilinmektedir. Devrin tanınmış hurufat dökümcüsü Mihail Kiss, 1689'da Koloszvar'da zamanın en önemli Unitarius matbaasını kurmuştur. Tibor Halasi-Kun'un da işaret ettiği gibi İbrâhim'in aynı şehirde ilâhiyat tahsili yapması ve mezhebi dikkate alındığında o yıllarda Kiss'le tanışmış olabileceği akla gelmektedir; dolayısıyla onun matbaacılık konusunu öğrenciliğinden beri az çok bildiği ileri sürülebilir. Yine bazı yeni araştırmalarla, o sırada Erdel'deki Unitarianlar'ın Katolik Avusturyalılar'ın baskısı karşısında toplu bir şekilde Müslümanlığı kabul ettikleri ortaya konulmuştur (Fekete, XIII/52 [1949], s. 740). Bu durum ise genç İbrâhim'in, Thököly ayaklanması sırasında bölgedeki Unitarianlar tarafından gerçek bir hâmi durumunda görülen Türk ordusuna sığınmış olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan Yunanca, Latince ve Macarca'yı çok iyi bilen, ilâhiyat tahsili görmüş bu gencin henüz kendi ülkesinde iken bir süre Osmanlı Devleti hizmetinde tercümanlık ve muhaberat işlerinde çalışmış, Türkler arasında güven kazanıp belli bir yere geldikten sonra Thököly ile birlikte İstanbul'a gitmiş olabileceği ihtimali de öne sürülmüştür (*El²* [İng.], III, 997).

İbrâhim Müteferrika'nın Osmanlı hizmetine girdikten sonraki görevleri hakkında Osmanlı arşiv kaynaklarından bazı yeni bilgilere ulaşılabilmektedir. Buna göre İbrâhim, 18 Nisan 1716 tarihinden önce kapıkulu süvarilerinin en mümtaz ve itibarlı kısmı olan sipahların kırk birinci bölümünde 29 akçe yevmiye ile bulunuyordu (BA, KK, nr. 3451, s. 17). Sipah Ocağı'na ne zaman intisap ettiğine dair bir kayda rastlanmadığından Osmanlı hizmetine girdikten sonra doğrudan mı sipah bölümüne alındığı, yoksa başka görevler-

İbrâhim Müteferrika'nın 25 Rebîulâhîr 1128 (18 Nisan 1716) tarihli müteferrikalığa giriş kaydı (BA, KK, nr. 3451, s. 17)

de bulunduktan sonra mı buraya tayin edildiği konusu şimdilik çözülememektedir. İbrâhim Müteferrika'nın 1710'da yazdığı *Risâle-i İslâmiyye*, onun Osmanlı kültürünü ve İslâmiyet'i üst düzey tartışmalar yapacak seviyede öğrendiğini göstermektedir. Bu seviyeye gelmesi için uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne hizmet etmesi ve eğitim görmesi icap eder. Berkes'in ileri sürdüğü gibi Thököly'nin hizmetinde bulunduktan sonra onun da desteğiyle XVII. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti hizmetine girmiş olabilir.

Sipah bölüğünde iken Avusturya seferinde yaptığı hizmetlerden dolayı İbrâhim, 18 Nisan 1716'da önceki ulûfesiyle dergâh-ı âlî müteferrikalığına geçirildi (BA, KK, nr. 3451, s. 17). Müteferrikalıkta ulûfesi 1721-1723 yıllarında 40 akçeye, 23 Ocak 1724'te 50 akçeye (BA, KK, nr. 3456, s. 6), 7 Ekim 1725'te 54 akçeye (BA, KK, nr. 3458, s. 4), 26 Mayıs 1729'da 100 akçeye (BA, KK, nr. 3460, s. 6), 6 Şubat 1737'de ise 120 akçeye (BA, KK, nr. 3467, s. 8; nr. 3468, s. 4) yükseldi. İbrâhim Müteferrika bu tarihten sonra yaklaşık on yıl ölümüne kadar aynı ulûfeyi almıştır ve bu tarihlerde ulûfeli müteferrikalar içerisinde en çok yevmiyeyi alan kişidir.

İbrâhim'in, müteferrika olduktan sonra da 1716 yılının sonunda Avusturya seferinde görev yaptığı tesbit edilmektedir. Bu sırada Osmanlı Devleti'ne sığınan Macarlar'ın yanında görevlendirildi (BA, KK, nr. 3451, s. 17). 1717'de, Osmanlı ülkesine davet edilen II. Ferenc Rákóczy'nin yanına tercüman ve mihmandar olarak tayin edildi. Önce Edirne ve İstanbul'da, ardından Tekirdağ'da ikamet eden Rá-

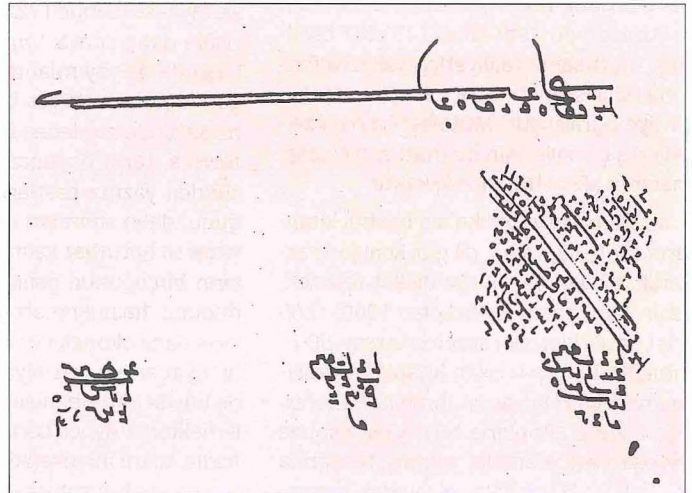
kóczy'nin hizmetinde iken kendisine ulûfesi dışında günlük 50 akçe "nafaka-bahâ" verildi (BA, Ali Emîrî-III. Ahmed, nr. 13965; BA, Cevdet-Hariciye, nr. 6927; Gök-bilgin, V/20 [1941], vesika 16-17). 1735'te Rákóczy'nin ölümüne kadar onun hizmetinde bulundu, bu arada matbaacılık faaliyetleriyle diğer vazifeleri de yaptı. Kendisinden çok memnun olan Rákóczy, Sadrazam Ali Paşa'ya hitaben yazdığı bir mektupta ondan, "... Hassaten sadık tercümanım İbrâhim Efendi'yi padişahın lutfu inâyetine tevdi ederim" şeklinde söz etmiştir (Karácson, I/3 [1328], s. 185). Rákóczy'nin ölümünden sonra İbrâhim Müteferrika'nın Türkiye'de kalan diğer Macar soylularına da İstanbul'da hizmet ettiği anlaşılmaktadır (BA, Cevdet-Hariciye, nr. 5256). İbrâhim'in, 1731'de Osmanlı Devleti'ne sığınan ve Selânik'te ikamet ettirilen İran şehzadesi Mirza Safî'nin yanında bir süre mihmandarlık yaptığı ifade edilir (Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 119). Ancak bu bilgi henüz kesin bir doğruluk taşımamaktadır. Çünkü aynı dönemde İbrâhim adında başka müteferrikalar da bulunmaktadır. İbrâhim Müteferrika'nın, 1736 yılı Aralık ayının sonunda antlaşmanın yenilenmesi için Leh başhatmanına nâme götürmek üzere İstanbul'dan ayrıldığı tesbit edilmektedir (BA, HH, nr. 56).

1737-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus savaşında Türk-Fransız menfaatlerini destekleyici yönde çalışmalarda bulunan İbrâhim, savaş sırasında Osmanlı saflarına katılan Macar askerlerinin yazımını üstlendi ve Orşova Kalesi'nin vire ile Osmanlı Devleti'ne teslimi için yapılan görüşmeleri yönetti. Savaş sürerken 2 Şubat 1738'de top arabacıları kâtipliğine getirildi ve böylece Dîvân-ı Hümâyûn'da hâcagân züm-

resine dahil oldu (BA, A.RSK, nr. 1571, s. 25; nr. 1572, s. 84). Bundan sonra 1151-1155 (1739-1742) yılları arasında her sene şevval ayında yapılması mûtat olan tevcihatta bu görevi tasdik edildi (BA, A.RSK, nr. 1571, s. 25; BA, KK, nr. 261/6, s. 11). 25 Ekim 1743'te top arabacıları kâtipliğinden ayrıldı. Kasım 1743 tevcihatından kısa bir süre önce bu görevinden ayrılması muhtemelen Dağıstan'a gönderilmesiyle ilgilidir. 1743 yılının sonlarında Kaytak Hanlığı'na getirilen Asmay Ahmed'in tayin beratını Dağıstan'a götürdü.

İbrâhim Müteferrika bu yolculuktan döndükten sonra Dîvân-ı Hümâyûn tarihçiliğine tayin edildi. 14 Kasım 1744'te getirildiği bu görevden ertesi yılki mûtat şevval tevcihatında (7 Kasım 1745) ayrıldı (BA, A.RSK, nr. 1570, s. 23). Bu sırada Yalova'da kâğıt fabrikası kurmaya teşebbüs etmiş ve Lehistan'dan ustalar getirtmişti. Dîvân-ı Hümâyûn tarihçiliği görevindeyken faaliyete geçen imalâthane onun nezâreti altında bulunuyordu (BA, Cevdet-İktisat, nr. 1311).

Mezar taşında İbrâhim Müteferrika'nın ölüm tarihi 1160 (1747) olarak yazılmışsa da kitâbedeki şair Nevres'in "Basmacı" lakabından kinaye olarak, "Basdı İbrâhim Efendi sahn-ı firdevse kadem" mısraında düşürdüğü tarih olan 1158 (1745) ölüm yılı kabul edilmiş, 1160 tarihinin ise mezarının yapıldığı yıl olduğu ileri sürülmüştür. Hemen hemen bütün araştırmacılar da bu görüşü paylaşmıştır. Ancak tarih düşürülen mısra da bir yanlışlık yapılmış olmalıdır. Zira ulûfe kaydının üzerine yazılan "müteveffâ" ibaresinin yanında 25 Muharrem 1160 (6 Şubat 1747) tarihi yer aldığı gibi aynı tarihte yevmiyesi "mahlûl"den başkalarına verilmiştir (BA,

İbrâhim
Müteferrika'nın
25 Muharrem 1160
(6 Şubat 1747)
tarihli
ölüm kaydı
(BA, KK,
nr. 3476, s. 9)

İBRÂHİM MÜTEFERRIKA

KK, nr. 3476, s. 9). Bunun, gün olarak tam ölüm tarihi yerine ulûfesinin mahlûlden verildiği tarihi gösterme ihtimali vardır. Bu ihtimal dikkate alınır sa söz konusu tarihten birkaç gün önce ölmüş olabileceği sonucuna varılabilir. İbrâhim Müteferrika Aynalıkavak Kabristanı'na defnedilmiş, 1942'de Reşid Saffet Atabinen'in teşebbüsüyle buradan Galata Mevlevî-hânesi hazîresine nakledilmiştir.

İbrâhim Müteferrika'ya asıl şöhretini kazandıran matbaacılığıdır. Kendi devrinde ayrıca Tercüman İbrâhim Efendi diye anılmaktaysa da (BA, KK, nr. 3465, s. 4; nr. 3471, s. 4) daha çok Basmacı İbrâhim Efendi olarak şöhret bulmuştur (BA, HH, nr. 56; BA, KK, nr. 261/6, s. 11; BA, A.RSK, nr. 1570, s. 23; nr. 1572, s. 84). Bazı Batı kaynaklarında Müteferrika'nın asıl matbaayı kurmadan önce 1718'de bir harita matbaası kurmak için izin aldığı yönünde bilgilere rastlanmaktadır (DİA, XVI, 215). 1719 tarihli Marmara denizi haritasının klişesinin mevcûdiyeti de onun harita basmak için bir tezgâh kurduğunu göstermektedir.

1727 yılı Temmuz ayının başlarında İbrâhim Müteferrika ile sadâret mektûbî halifelerinden Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi'ye, III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvası ile ilk Türk matbaasını kurma izni verildi. Müteferrika'nın Yavuzselim semtindeki evinde kurulan matbaanın ilk kitabı, basımı 1729 yılının başlarında tamamlanan ve kaynaklarda daha çok *Vankulu Lugatı* adıyla geçen *Şihâhu'l-Cevherî* tercümesidir. Matbaanın tesisinde büyük rolü olan Mehmed Said Efendi'nin bir süre sonra matbaacılıktan ayrılması ile birlikte iş tamamen İbrâhim Müteferrika'ya kalmıştır. Müteferrika'nın ölümüne kadar idaresi altında kalan matbaada on yedi kitap (23 cilt) basılmış, matbaanın faaliyetleri yalnızca Patrona Halil İsyanı sırasında bir yıl kadar kesintiye uğramıştır. Müteferrika'nın özellikle dış görevlerinin de matbaanın çalışmalarını aksattığı muhakkaktır.

İbrâhim Müteferrika'nın bastığı kitapların tarih, coğrafya, dil gibi konularla askerlik sahasında olduğu dikkat çekmektedir. Matbaanın ilk kitapları 1000-1200 adet basılırken sonrakilerde bu sayı 500'e inmiştir. Bunda basılan kitapların satılarmamasının rolü vardır. İbrâhim Müteferrika bastığı kitapların büyük bir kısmına ilâveler ve açıklamalar yapmış, bazılarına ise notlar ve haritalar ekleyerek zengin-

leştirmiştir. Bilhassa Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sına yaptığı ilâveler, onun Rônesans sonrası Avrupa'daki ilmî gelişmeleri nasıl takip ettiğini açıkça göstermektedir. Bu ilâvelerde yer alan, Batı'da gelişen yeni astronomi ve kâinat sistemleri hakkındaki bilgiler, eserin yayımını takip eden bir asır boyunca Türkçe literatürde bu konudaki en önemli metin olmuştur. İbrâhim Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın işletme izni, Rumeli kadılarından İbrâhim Efendi ile Anadolu kadılarından Ahmed Efendi'ye verilmiştir (Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 168).

Eserleri. 1. *Risâle-i İslâmiyye*. İbrâhim Müteferrika'nın kendi adıyla tanınan belli başlı iki eserinin ilkidir. Öteden beri yanlış biçimde Hristiyanlığa karşı İslâmiyet'in müdafaası diye tanıtılan kitap 1710 yılında kaleme alınmıştır ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi, nr. 1187) bulunan nüshası altmış beş varaktan meydana gelmektedir. Müteferrika müslüman olmasının sebeplerini, İslâmiyet'in son hak din olduğunu ve önceki kutsal kitapların onu nasıl müjdelediğini anlattığı bu eserinde yer yer Hristiyanlığı ve Kitâb-ı Mukaddes'i eleştirmektedir. Kitâb-ı Mukaddes'teki Hz. Muhammed'i ve İslâmiyet'i övücü cümleleri naklettikten sonra bunları açıklayan Müteferrika, ayrıca ilgili gördüğü başka âyetlerin de tercüme ve tefsirlerini yaparak sebep-i nüzûlleri üzerinde durup gerçek mânaları hakkında kendi kanaatlerini ortaya koymuştur. Eser, bir inceleme ve başına müellifi hakkında eklenen bir değerlendirmeye birlikte *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye* adıyla Halil Necatioğlu tarafından yeni harflerle neşredilmiştir (Ankara 1982). 2. *Vesiletü't-tibâa*. Matbaanın önemi, gerekliliği ve faydası üzerine 1726'da kaleme alınan risâle daha sonra *Vankulu Lugatı*'nın başında da yayımlanmıştır. Halasi-Kun gibi araştırmacılarca bir inkılâp programı şeklinde nitelenen bu eserinde Müteferrika, tarih boyunca bazı istilâlar yüzünden yazma eserlerin nasıl yok olduğunu, daha sonraları doğru düzgün yazı yazacak hattatlar kalmadığından yazmaların birçoğunun yanlışlarla dolu bulunduğunu, halbuki matbaa sayesinde yazıların daha okunaklı ve hatasız basılacağını, fiyatlarının ucuzlayacağını, bu sayede de büyük kütüphaneler kurulacağını söylemektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin cihadla İslâm'ın şerefini arttırdığı gibi kitap basmak suretiyle de İslâm kültürüne

hizmet edeceğini, Avrupalılar'ın bu tür kitapları çeşitli yanlışlarla çoktandır basmaya ve bu suretle doğu ülkelerinden para çekmeye başladıklarını, eğer Osmanlı Devleti'nde bir matbaa kurulursa bu paranın da memlekette kalacağını açıklamaktadır (eserin geniş bir özeti için bk. İhsan [Sungu], III/73 [1928], s. 14). 3. *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem*. 1731 yılında I. Mahmud'a sunulan ve Müteferrika Matbaası'nın dokuzuncu kitabı olarak 1144'te (1732) yayımlanan eser siyasetnâme türünde bir çalışmadır ve daha çok devlet düzeni ve askerlik sanatıyla ilgilidir. Müteferrika önsözünde okuduğu Latince kitaplarda askerlik, savaşlar ve devlet yönetimine dair dikkatini çeken bazı parçalardan hareket ederek kaleme aldığını belirttiği eserini Sultan Mahmud'a bir nevi islahat projesi gibi sunmuştur. Kitabın başında Avrupa'daki devlet yönetimi şekilleri "monarkiya", "aristokrasiya" ve "demokrasiya" başlıklarıyla üç gruba ayrılmıştır. Eserde ayrıca fizik, astronomi ve coğrafya ilimlerinin devlet yönetimindeki önemi üzerinde durulmuş, bu ilimlerin gelişmediği bir ülkede sağlam bir devlet düzeninin kurulamayacağı belirtil-

İbrâhim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem* adlı eserinin ilk sayfası (İstanbul 1144)

İBRÂHİM NAZİRÂ EFENDİ

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على جميع الانبياء والمرسلين اما بعد
 يوعيد عاجز وفقير بحقيقته واجرة وافل رهاية نندن سياحان سرمد سگند
 شمار طر بقدر نسق وسلو که تصمیل مال ومنال سود اسندن فارغ
 البال و ماسواى جناب خالق الموجودات کف عنان امال اجتهدان
 کند و مه نسبت حسب حال و بودن او ز کمسند و معال اولدو کی
 خارج دائرة قيل وقال ابدوکن یقینا بلوب بو عالم کون و فساد فیسحه
 الفساد بیانی ترک و تازا به دارود یار فی شماری سیر و جاشا هواسی لاجرم
 اولکتاب تعب طریق سیاحت و تحمل بار که بران مسافر اندر واکر خد مجرب
 امور سرد اسی لایذ هوادث و زکار نا هواد ابله ممکنه تلفا طر و فی الیال
 والنهار ظهور و قایم مختلفه الاطوار ابله ذل و ذروکن کدر اورد اولقدن
 صبارتدرا بحتی بوما فیوما بلکه انا غانا مشاهد اثار قدرت نامتناهی
 و فطالعات باهرات جناب خدای ذوالجلال ذوق روحانی و موجب
 قشاطر و انبساط درونی بودو که ذوقی لا بصاردی و الاعتبار قننه عنی
 و و شوبه دکادر یارب ن یونیکه کترین دسنا به شوق رویت عجایب
 و تازا یانه از روی تجربه غریبات سوق دلفری تقریدیه لازم خدمت
 طریقم اولان سیر و سیاحت مبتدع طیف عنان عزیت و اقطار قریه ذن
 بلاد و اضلال شریقه تا سبلر نه املانه زمام عاجز اهدیت بر لایه خدمت
 دارم که زمین ابران کرسی فمالک شاهان اقتضای صغور ن شهر شهر
 اصفهانه

İbrahim Müteferrika'nın Latince'den tercüme ettiği *Târih-i Seyyâh*'ın ilk sayfası (İstanbul 1142)

miştir. Bunun yanında ilk defa "nizâm-ı cedîd" tabirini kullanarak Osmanlı Devleti'nin de XVIII. yüzyıl Avrupa'sında gelişen yeni askerlik düzenlerini mutlaka alıp uygulaması gerektiğini ifade etmiştir. Kitap 1769'da Viyana ve Paris'te Fransızca olarak yayımlanmış, 1777'de Fransızca'sından Rusça'ya çevrilmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Avrupalılaştırma hareketinin beyannâmesi" diye nitelediği eser, Adil Şen tarafından müellif ve kitap üzerine geniş bir incelemeyle birlikte *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem* adıyla yayımlanmıştır (Ankara 1995).

İbrahim Müteferrika'nın yine kendisi tarafından basılan *Târih-i Seyyâh* ve *Füyûzât-ı Mıknatısıyye* adında iki çevirisi bulunmaktadır. Bunların çeşitli Latince eserlerden derlenen ikincisi, daha ziyade *Cihannümâ*'nın yapmayı tasarladığı yeni baskısı için hazırlanmıştır. Müteferrika'nın tercüme ettiği bir diğer eser olan Andreas Cellarius'un *Atlas Coelestis*'in tek nüshası Askerî Müze Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 5302 [74]). İbrahim Müteferrika, Sultan III. Ahmed'in emriyle başladığı bu tercümeyi 1733'te tamamlamış ve astronomi konusunu tek başına ele alan esere *Mecmûatü hey'eti'l-ka-*

dîme ve'l-cedîde adını vermiştir. *Cihannümâ*'da güneş merkezli sistemi anlatırken takındığı ihtiyatkâr tavrın yerini bu tercümede daha az ihtiyatlı bir tavır almıştır (İhsanoğlu, LVI/217 [1992], s. 746-747).

İbrahim Müteferrika Osmanlı haritacılık tarihinin de en önemli simalarındandır. Onun, Osmanlı haritacılığını çağdaş seviyeye ulaştırma hedefini güden bu çalışmaları Osmanlı haritacılığında yeni bir dönemin açılımasını sağlamıştır. Müteferrika'nın gerekli gördüğü kitaplara ilâve ettiği haritalar dışında kendi çizdiği ve bastığı haritalar da vardır. Çeviri yoluyla hazırlanmış olan haritalarından ilki 1132 (1720) tarihli Marmara denizi haritasıdır. Bu haritanın yalnız kîşesi bulunabilmiştir. İkinci haritası "Bahriyye-i Bahr-ı Siyâh" adını taşımaktadır ve 1137'de (1724-25) basılmıştır. "Memâlik-i İran" haritası ise 1142 (1729-30) yılında neşredilmiştir. Dördüncü haritası olan "İklim-i Mısır" a ise müstakîl olarak çok az rastlanmaktadır. Müteferrika'nın bastığı Süheylî'nin beraberce yayımlanan *Târih-i Mısır*'i-l-cedîd ve *Târih-i Mısır*'i-kadîm (1142) adlı kitaplarının arkasına eklenmiştir (DİA, XVI, 215).

Halasi-Kun, Giambastista Toderini'yi kaynak göstererek Müteferrika'nın hayatının sonlarına doğru bütün Doğu ve Batı dillerini kapsayacak geniş bir lügat hazırlamakta olduğunu, ancak bunu tamamlamadığını kaydeder.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Ali Emîrî - III. Ahmed, nr. 13965; BA, Cevdet-İktisat, nr. 1311; BA, Cevdet-Hariciye, nr. 5256, 6927, 7911; BA, HH, nr. 56; BA, İbnülemin-Hariciye, nr. 1419; BA, A.RSK, nr. 1570, s. 23; nr. 1571, s. 25; nr. 1572, s. 84; BA, D.KRZ, nr. 33183, s. 5; nr. 33186, s. 4; nr. 33208, s. 6; nr. 33214, s. 10; nr. 33242, s. 4; nr. 33244, s. 8; nr. 33258, s. 10; 33271, s. 73; BA, KK, nr. 261/6, s. 11; nr. 3451, s. 17; nr. 3452, s. 7; nr. 3454, s. 7; nr. 3455, s. 9; nr. 3456, s. 6; nr. 3457, s. 6; nr. 3458, s. 4; nr. 3459, s. 6; nr. 3460, s. 6; nr. 3461, s. 7; nr. 3462, s. 8; nr. 3463, s. 10; nr. 3464, s. 8; nr. 3465, s. 4; nr. 3466, s. 4; nr. 3467, s. 8; nr. 3468, s. 4; nr. 3469, s. 6; nr. 3471, s. 4; nr. 3472, s. 8; nr. 3473, s. 9; nr. 3474, s. 12; nr. 3475, vr. 5*; nr. 3476, s. 9; *Târih-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî*, İstanbul 1198, vr. 221^b; Kelemen Mikes, *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları* (trc. Edit Tasnadi), İstanbul 1999, s. 207, 231; G. Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (trc. Rikkat Kunt, nşr. Şevket Rado), İstanbul 1990; Ahmed Refik Altınay, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul 1924, s. 337; a.mlf., *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988, s. 89-94, 100-101, 119, 123-125, 152-153, 164-168; a.mlf., "Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre", *DEFM*,

VIII/3 (1932), s. 13-14; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 47-49; Alador V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika* (trc. Faruk Yener), Ankara 1945; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1949, s. 147-151; A. Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1956), İstanbul 1985, s. 45-47; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 132, 159-162, 328-329; IV/2, s. 124, 314, 469-470, 513-519, 536, 611-613; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 50-59; a.mlf., "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *TTK Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 715-737; a.mlf., "Bir Not", a.e., XXVIII/109 (1964), s. 183; a.mlf., "İbrahim Müteferrika", *EP* (İng.), III, 996-998; *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rákóczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976)*, İstanbul 1976, tür.yer.; Edward Carleson, *İbrahim Müteferrika Basmevi ve Bastığı İlk Eserler* (haz. Mustafa Akbulut), Ankara 1979; Halil Necatioğlu, *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmîye*, Ankara 1982; Fikret Sarıcaoğlu, "Cihânûnîme ve Ebubekir b. Behrem ed-Dimeşki-İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 138-142; a.mlf., "Harita", *DİA*, XVI, 215; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fî Nizâmî'l-Ümem*, Ankara 1995; *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar* (haz. Turgut Kut - Fatma Türe), İstanbul 1996, s. 21-65; Karácson [Imre], "İbrahim Müteferrika", *TOEM*, I/3 (1328), s. 178-185, 186-189; İhsan [Sungu], "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", *Hayat*, III/73, Ankara 1928, s. 9-15; M. Tayyib Gökbilgin, "II. Rákóczi Ferenc ve Tevaîine Dair Yeni Vesikalar", *TTK Belleten*, V/20 (1941), s. 578-579, 581, vesika 16-17; Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1649", a.e., XIII/52 (1949), s. 663-743; William J. Watson, "İbrahim Müteferrika and Turkish Incunabula", *JAOS*, LXXXVIII/1 (1968), s. 435-441; L. Hopp, "İbrahim Müteferrika (1674/75?-1746) fondateur de l'imprimerie turque", *AOH*, XXIX/1 (1975), s. 107-113; Şahap Demirel, "İbrahim Müteferrika'nın Füyûzat-ı Mıknatısıyye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı", *DTCFD* (1982), s. 265-330; U. Ehrensverd - Z. Abrahamowitz, "Two Maps Printed by İbrahim Müteferrika in 1724/25 and 1729/30", *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden*, XV, Stockholm 1990, s. 46-47; Gérard Duverdier, "İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary De Brèves ile İbrahim Müteferrika" (trc. Türker Acaroğlu), *TTK Belleten*, LVI/215 (1992), s. 275-276, 284-290, 294-304; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", a.e., LVI/217 (1992), s. 741-747, 769, 773; Kemal Beydilli, "Korsika ve Osmanlı Devleti", *İlmî Araştırmalar*, sy. 4, İstanbul 1997, s. 43-46; T. Halasi Kun, "İbrahim Müteferrika", *İA*, V/2, s. 896-900.

ERHAN AFYONCU

İBRÂHİM NAZİRÂ EFENDİ

(bk. NAZİRÂ İBRÂHİM EFENDİ).